

УДК 159.9:355/351.74

Олександр КОЛЕСНІЧЕНКО,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

Яніна МАЦЕГОРА,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

Ігор ПРИХОДЬКО,

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

Наталія ЮР'ЄВА,

*кандидат психологічних наук,
Національна академія Національної гвардії України, м. Харків*

ТИПІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті подані результати проведеного емпіричного дослідження військовослужбовців Національної гвардії України, яке дозволило визначити у структурі психологічної готовності до ризику чотири компоненти – здатність до вольового зусилля, військова товарицькість, професійна ідентичність, самовладання, достатній рівень розвитку яких забезпечує впевненість військовослужбовця у своїй здатності виконувати поставлені службово-бойові завдання в умовах небезпеки для життя. Авторами визначено відповідно до рівня розвитку цих компонентів чотири типи психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України.

Ключові слова: *психологічна готовність до ризику, військово-службовець, вольове зусилля, військова товарииськість, професійна ідентичність, витримка.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Виконання військовослужбовцями Національної гвардії України службово-бойових завдань постійно супроводжується загрозою для життя та здоров'я; характеризується виключною динамічністю, напругою, швидкоплинністю та змінністю ситуацій; часто відбувається в умовах з неповною, невизначеною, неправдивою чи суперечною дійсністю інформацією; дефіцитом часу для прийняття рішень; неочікуваністю виникнення нової екстремальної чи погіршення наявної ситуації та, безперечно, підвищеним ризиком, що робить актуальним дослідження їх психологічної готовності до ризику, визначення шляхів її формування.

На сьогодні існує ряд наукових досліджень, які розкривають сутність поняття “психологічна готовність до ризику”, визначені її особливості у представників ризиконебезпечних професій, у тому числі і військовослужбовців [8, с. 10–13, 15, 17], проте відкритим залишається питання визначення типів готовності до ризику, яке є важливим для організації ефективних заходів професійної психологічної підготовки, спрямованих на формування готовності до ризику військовослужбовців НГУ. Типізація є основою для диференційованого підходу у виборі заходів і засобів формування психологічної готовності до ризику.

Мета дослідження – визначити типи психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Поняття “психологічна готовність до ризику” набуло поширення в роботах європейських вчених у 60-х роках ХХ сторіччя з розвитком наукового напрямку, який розглядав її як головну передумову виникнення нещасних випадків.

Деякі сучасні дослідники професійної діяльності екстремального профілю розглядають “готовність до ризику” у структурі психологічної готовності працівників небезпечних і шкідливих професій [11; 12].

Н. Heim (Х. Гейм), М. А. Котик, А. В. Безродний та ін., аналізуючи термін “готовність до ризику”, дотримуються точки зору, що хоча готовність і породжується ситуацією (небезпекою), проте базується вона на особистісних якостях працівника [2; 18]. Так, Х. Гейм вказує, що готовність до ризику залежить від потреб, актуальності, мотивів, домінантності, ригідності, егоцентризму, легковажності, несумлінності, боязкості та ін. Більшість визначених ним якостей є відносно стійкими і раніше розцінювалися як показники схильності до нещасних випадків.

Л. М. Абсальямова вказує, що готовність до ризику розуміється як “психологічна властивість, що обумовлює стан очікування значущого зовнішнього стимулу, викликаний зовнішньою змістовною мотивацією” [1]. Цей стан, на думку авторки, визначає розгортання певної програми, якій відповідає сформоване вміння приймати рішення та успішно діяти в умовах невизначеності та потенційної загрози. Вона наводить структуру готовності до ризику, вказуючи:

що для мотиваційно-особистісного блоку характерні такі параметри, як впевненість в собі, прийняття ризику, потреба у гострих відчуттях;

для когнітивного – рефлексивність, структурно-комунікативне розпізнання, полenezалежність;

для емоційного компоненту – загальна емоційність, толерантність до невизначеності, загальна тривожність;

для регулятивного компонента – загальна адаптивність, загальна саморегуляція, контроль.

Шляхом побудови кореляційних плеяд нею було виявлено, що найбільший внесок у готовність до ризику робить емоційний компонент [1].

На думку С. І. Яковенка та Т. М. Яковенко, процес реалізації стану психологічної готовності військовослужбовців являє собою послідовність взаємопов’язаних процедур і дій [17]:

усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу чи поставленого іншими людьми завдання;

усвідомлення цілей виконання завдань, вирішення яких приведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання;

осмислення та оцінка умов, в яких будуть відбуватися майбутні події, актуалізація досвіду, пов'язаного з вирішенням завдань і виконанням вимог подібного роду;

визначення на основі досвіду та оцінки майбутніх умов діяльності найбільш раціональних і можливих (допоміжних) способів вирішення завдань чи виконання вимог;

прогнозування прояву своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату;

мобілізація сил, відповідно до умов і завдань, самонавіювання віри в успішне досягнення мети.

Г. М. Солнцева, Т. В. Корнілова визначають готовність до ризику як власне готовність усвідомлено контролювати можливість зміни ситуації за допомогою реалізації своїх рішень, ставити цілі, що дозволяють перевіряти власні можливості і розширювати їх, виходити за рамки обмежень, накладених наявною ситуацією [14]. Т. В. Корніловою був виявлений зв'язок готовності до ризику з такими особистісними якостями, як соціальна сміливість, рішучість, емоційна стійкість, врівноваженість, безпечність, завзятість, тяга до сильних відчуттів, сенситивність, відкритість і легкість у спілкуванні, совісність, непоступливість, самоствердження, висока інтеграція почуття "Я", натхнення та ін. [9].

До психологічних корелятивів психологічної готовності до ризику, на думку Є. П. Ільїна, належать такі якості особистості, як імпульсивність, збудливість, агресивність, схильність до домінування, самоствердження [6]. За результатами дослідження вченого, позитивна кореляція виявилася з такими властивостями: стать (чоловіки більш ризиковані, ніж жінки), мотиваційні установки на досягнення успіху і низький самоконтроль. Негативні зв'язки були виявлені з соціальною бажаністю, соціальною відповідальністю, совісністю, навіюваністю [6]. Також виявлено взаємозв'язок психологічної готовності до ризику з гнучкістю мислення [6; 3].

У дослідженнях представників прикордонної служби їх готовність до ризику виявилась пов'язаною з емоційною стійкістю, домінантністю, сміливістю у сфері соціальних контактів, вольовим контролем по-

ведінки (за методикою Р. Б. Кеттелла), загальною інтернальністю та інтернальністю у сфері невдач (за методикою “Рівень суб’єктивного контролю”), з низьким рівнем тривожності, напруженості (за методикою Р. Б. Кеттелла) і нейротизма (за методикою Г. Айзенка) [17].

Т. В. Грязнова вказує, що готовність до ризику взаємопов’язана з особистісними рисами людини, які характеризують комунікативну (товариськість, схильність до домінування), емоційно-вольову сфери (впевненість у собі, незворушність, радість) та інтелект [4; 5]. Крім цього, вона визначила, що основними механізмами готовності до соціального ризику в професійній діяльності керівників (в її дослідженні брали участь керівники вищої ланки залізничного транспорту) є механізм ідентифікації та соціальна сміливість [4]. Функцією механізму ідентифікації є синхронізація особистості зі своєю соціальною роллю і забезпечення її готовності до ризику (відповідно, чим більше наявні особистісні якості людини відповідають “ідеальному” образу фахівця, тим вище у неї рівень готовності до ризику). Соціальна сміливість виступає як інтегральний механізм готовності до ризику, що включає в себе: соціальний інтелект, упевненість у собі, здатність ризикувати, що в ситуаціях ризику проявляється в активізації соціальної взаємодії, прогностичності аналізу ситуації і підвищенні одночасно мотивації до досягнення успіху та мотивації уникнення невдач [4].

Є. Р. Хабібুলін вказує, що у структурі особистості з оптимальним рівнем готовності до ризику представлені такі особистісні характеристики, як високий рівень комунікативної компетентності, активність, незалежність, вміння відстоювати свої інтереси, відповідальність за прийняті та реалізовані рішення, спонтанність дій, а також прояв гнучкості поведінки [16]. Також автором була виявлена тенденція до взаємозв’язку психологічної готовності до ризику з такими характеристиками, як самоповага, самоінтерес, саморозуміння.

Н. С. Левінцова, досліджуючи поліцейських, встановила, що їх готовність до ризику пов’язана із відчуттям приналежності до своєї соціальної групи [10]. Дослідник вказує, що поліцейський готовий ризикувати, якщо відчуває підтримку своєї групи. Автор визначив, що у співробітників з високою готовністю до ризику відзначається також

висока емоційна стійкість. Співробітники поліції з низьким рівнем готовності до ризику більш схильні до пасивності, до замкнутого способу життя, до переживань і тривоги, більш інертні і замкнуті. Такі властивості особистості, як підвищена совісність, знижена обережність (підозрілість), підвищений самоконтроль поведінки і відсутність фрустрованості значно не впливають на рівень готовності до ризику (профілі обох груп збігаються), так само як і середній рівень вираження інших особистісних якостей – факторів А, В, Е, F, I, М, О, Q1.

М. О. Кленова пов'язує готовність до ризику з процесами адаптації [7]. Вона встановила, що готовність до ризику залежить від рівня адаптації: чим він вищий, тим вище і схильність до ризику, чим більше людина адаптована в соціальному світі, комфортніше відчуває себе в ньому, тим більше вона схильна до ризику. Готовність до ризику як психологічний стан проявляється при наявності емоційного комфорту. У результаті проведених досліджень авторка сформулювала готовність до ризику як надситуативна, зовнішня щодо самого акту ризику мотивація, що обумовлює прийняття рішення про ризик, та, в загальному розумінні, як здатність до прийняття виважених адекватних рішень та дій з опорою на власний потенціал в умовах невизначеності та ймовірних небезпек, відповідальність за їх результати та наслідки.

Розвиваючи тему адаптації до дії стрес-факторів, М. М. Старостіна, І. Т. Кавецький вказують, що фахівці, які не готові до ризику, у надзвичайних ситуаціях відчувають більш високий рівень психічної напруженості [15]. Тривалі труднощі в період виконання службово-бойового завдання в умовах небезпеки породжують в них психічний стан тривоги, невпевненості у своїх силах. Такі особи прагнуть за можливістю уникнути впливу стрес-фактора аж до відмови від виконання завдання.

О. М. Назарова, М. К. Сайфетдинова зазначають, що готові до ризику особи здатні пристосовуватись до дій стрес-факторів [13]. Показники їх психічної напруженості (частота пульсу, артеріальний тиск) за умов формування динамічного стереотипу наближаються все більш до норми, що дозволяє їм не знижувати ефективність діяльності в екстремальних умовах. На думку дослідниць, особи, які не готові та не схильні до ризику,

уникають діяти в небезпечній зоні, прагнуть вибрати найбільш безпечне місце, часто перебільшують небезпеку. Вони прагнуть ухилитися від впливу стрес-факторів, нерідко аж до відмови від виконання завдання.

Спираючись на вищевказані та власні наукові дослідження військовослужбовців Національної гвардії України, які мають досвід бойових дій, співробітники науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності НГУ розробили семантичний диференціал (перелік антонімічних пар) для реконструкції сприйняття явища “готовність до ризику” у свідомості військовослужбовців НГУ. Отримані результати було узагальнено за допомогою факторного аналізу. Цей етап дослідження докладно описано у публікаціях співробітників лабораторії [8]. У таблиці 1 наведено виділену у цих дослідженнях структуру психологічної готовності до ризику та психодіагностичні методики для дослідження її компонентів.

Так, перший і четвертий компонент психологічної готовності до ризику пов’язані з функцією саморегуляції активності в умовах небезпеки, в тому числі і з активуючою та гальмівною функціями волі. Фізіологічним підґрунтям цих компонентів є особливості взаємодії підкоркових структур (лімбічної системи, міндаліни) та кори головного мозку в умовах небезпеки. Відповідно розподіл методик між 1-ю та 4-ю компонентами є умовним, оскільки їх можна віднести до обох. Інші два компоненти свідчать, що військовослужбовці усвідомлюють свою належність до професії колективного типу з високою соціальною значимістю і, відповідно, при прийнятті рішення про ризиковані дії вони враховують зовнішні ресурси (досвід, допомогу, поділ відповідальності тощо), що надає їм ця приналежність.

Крім того, професійна ідентичність дозволяє концентрувати військовослужбовцям свої внутрішні та зовнішні ресурси навколо інтеріоризованих професійних цінностей, запозичувати досвід, мотивацію, особливості ставлення своєї професійної групи до дій (розробки плану дій, спонукання тощо) в небезпечних умовах. І в цьому значенні показники за “Шкалою фашизму” свідчать не стільки про антидемократичність особистості військовослужбовця як такої, скільки про зосередженість на цінностях своєї соціальної групи. Шкали методи-

ки Р. Кеттела використовуються для опису усіх чотирьох компонентів психологічної готовності до ризику.

Таблиця 1

**Структура психологічної готовності до ризику
військовослужбовців НГУ та психодіагностичні
методики для дослідження її компонентів**

Назва компонентів	Здатність до вольового зусилля	Військова товарицькість	Професійна ідентичність	Витримка (самовладання)
Зміст компонентів	Здатність швидко виробляти та реалізовувати план дій відповідно до мінливої ситуації, (рішучість, сміливість, воля)	Здатність у стресовій ситуації приймати допомогу та довіряти товаришам, (довіра, толерантність, товарицькість)	Прагнення триматися цінностей своєї соціальної групи (патріотичність, законслухняність та професійна гідність)	Здатність утримуватися від імпульсивних дій, (організованість, дисциплінованість, обережність)
Психодіагностичні методики	“Здатність до самоврядування” (Н. М. Пейсахов); “Стиль саморегуляції поведінки” (В. Моросанова); “Локус контролю” (Є. Г. Ксенофтова)	“Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки” (Л. М. Собчак)	“Шкала фашизму” (Т. Адорно, Є. Френкель-Брунвік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд); “Тест-опитувальник особистісної зрілості” (Ю. З. Гільбух)	“Особистісні чинники прийняття рішень”; “Вольові якості особистості” (М. В. Чумаков); “Ситуативне дослідження страху” (О. Ф. Чернавський)
16-факторний опитувальник Р. Кеттела				

За допомогою вказаних психодіагностичних методик було обстежено понад 750 військовослужбовців НГУ. На кожного з цих війсь-

ковослужбовців було отримано оцінку безпосереднього командира щодо їх готовності до ризику. У досліджуваній виборці досить рівно подано такі категорії військовослужбовців, як офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом та військовослужбовці строкової служби. Для визначення типів психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ результати цих обстежень було піддано процедурі кластерного аналізу. (Загальна кількість шкал за усіма методиками склала 103).

Зазначимо, що найбільш поширеними є перший (74,86 %) та другий (23,18 %) типи психологічної готовності до ризику. Третій та четвертий тип мають значно меншу поширеність серед військовослужбовців НГУ (1,12 % та 0,84 % відповідно), проте їх опис розкриває деякі психологічні механізми, визначення яких є важливим для цілеспрямованого формування психологічної готовності до ризику у військовослужбовців НГУ.

Розподіл категорій військовослужбовців за виділеними типами наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Представленість військовослужбовців різних категорій у виділених типах психологічної готовності до ризику (у %)

Категорії військовослужбовців	1 тип	2 тип	3 тип	4 тип
Офіцери	81,07	18,45	0,48	0,00
Військовослужбовці за контрактом	87,80	9,35	2,03	0,82
Військовослужбовці строкової служби	57,58	39,77	1,13	1,52

Як бачимо з даних таблиці 2, оцінки психологічної готовності до ризику, надані безпосередніми командирами військовослужбовцям першої групи ($290,41 \pm 39,25$) є значно вищими, ніж у військовослужбовців другої групи ($266,96 \pm 44,26$), $t = 6,12$, $p \leq 0,05$. На відміну від цих оцінок за зовнішніми проявами, суб'єктивно військовослужбовці обох зазначених груп однаково не прагнуть потрапляти в ситуації небезпеки для життя та невизначеності. Так, за шкалою "Особистіс-

на готовність до ризику” методики “Особистісні чинники прийняття рішень” у військовослужбовців обох досліджуваних груп показники є нижчими за середні ($4,74 \pm 2,32$ та $4,98 \pm 2,25$ відповідно) і рівними, $t = 1,22$, $p > 0,05$. Отже, для представників обох груп прийняття рішення про дії в умовах небезпеки психологічно не є легким, вони усвідомлюють складності, які необхідно долати, та напругу при виконанні службово-бойових завдань, з якою необхідно впоратися.

Порівняння цих двох груп засвідчило, що вони відрізняються за переважною більшістю (95 %) змінних, використаних у дослідженні для опису компонентів психологічної готовності до ризику. Так, у військовослужбовців першої групи відзначаються значно більш високі показники інтернальності і особистісної зрілості. Вони менш схильні до самозвинувачень, мають позитивну Я-концепцію і життєву установку, вмотивовані, почувають свою відповідальність за результати своєї діяльності, в них побудовані стосунки як перед самим собою, так і перед іншими людьми та суспільством у цілому. У таких осіб переважає інтелект над почуттями, вони емоційно врівноважені, розсудливі (не імпульсивні), розуміють відносність всього суцього, цінують свою приналежність до військового колективу.

Ще однією характеристикою представників першої групи є диференційованість показників, що описують особливості саморегуляції та самоврядування. Так, найбільш вираженою серед шкал, що описують саморегуляцію у представників цієї групи, є – “Моделювання” ($7,12 \pm 1,46$), а найменш вираженою – “Самостійність” ($4,66 \pm 2,03$). Це підкреслює той факт, що для них, по-перше, в умовах виконання службово-бойових завдань в ситуаціях небезпечних для життя на перший план виходить увага до системи зовнішніх і внутрішньозначимих умов, важливим стає деталізоване і адекватне їх сприйняття і усвідомлення. По-друге, для представників цієї групи в небезпечних умовах найбільш вигранною стратегією є “командна робота”, навіть якщо вона передбачає відмову від власних уявлень про правильність дій. Певною мірою цю тезу підтверджують і їх показники за шкалою “Авторитарна підпорядкованість” (“Шкала фашизму”) ($33,80 \pm 5,94$), які є значно вищими, ніж у військовослужбовців другої групи ($29,11 \pm 7,35$), $t = 7,49$, $p \leq 0,01$.

Серед шкал самоврядування у військовослужбовців першої групи найбільш вираженою є “Прийняття рішень” ($5,01 \pm 1,17$), найменшою – “Планування” ($3,98 \pm 1,32$). Відповідно, в небезпечних умовах ці військовослужбовці схильні швидко переходити від плану дій до самих дій, розуміючи, що кожна секунда затримки на етапі планування веде до змін в обстановці, які можуть бути настільки суттєвими, що навіть дуже добре продумана стратегія втрачає сенс. Ця швидкість переходу від планування до реалізації дій не є наслідком імпульсивності. Так, за даними методики “Особистісні чинники прийняття рішень” представники першої групи є більш схильними обдумувати свої рішення і діяти в ситуації, що може передбачати різні, у тому числі і ризиковані рішення. У цій групі за шкалою “Раціональність” діагностовано значно більш високі показники ($7,38 \pm 3,02$), ніж у військовослужбовців другої групи ($5,28 \pm 2,48$), $t = 9,01$, $p \leq 0,01$.

У військовослужбовців другої групи практично відсутня диференціація за шкалами методик, що визначають особливості саморегуляції (показники за шкалами майже рівні, від $4,55 \pm 1,77$ до $5,57 \pm 1,66$) і самоврядування (діапазон за шкалами від $3,04 \pm 1,18$ до $3,54 \pm 1,17$). За значимо, що за даними Н. М. Пейсахова (розробника методики “Здатність до самоврядування”) наближення усіх оцінок до зони низьких може свідчити про відсутність цілісної системи самоврядування, про ситуацію, коли емоційна оцінка ситуації переважає над раціональним аналізом і повноцінний цикл самоврядування навіть не починається (усвідомлення неефективності наявних способів дій, виникнення потреби у самоврядуванні і далі відповідно: аналіз протиріч, прогнозування, ціле покладання, формування критеріїв, оцінки якості, прийняття рішення до дій, контроль, корекція). За задумом автора методики, самоврядування розглядається як основа для формування саморегуляції, функцією якого є закріпити те, що отримано в процесі самоврядування. Тому несформованість самоврядування ускладнює процеси формування стилів саморегуляції в небезпечних обставинах життєдіяльності.

У військовослужбовців першої групи також присутня більша диференційованість показників за типами міжособистісної поведін-

ки, ніж у військовослужбовців другої групи. Найбільш вираженим в першій групі є владно-лідуючий тип міжособистісної поведінки ($9,97 \pm 3,09$), найменший – недовіливо-скептичний – $3,34 \pm 2,20$. Відповідно, представників цієї групи можна охарактеризувати, як впевнених в собі і своєму оточенні, несхильних критикувати своїх товаришів по службі та проявляти підозрілість щодо них. Таке ставлення забезпечує у підрозділі атмосферу взаєморозуміння і взаємодопомоги. Про несхильність цих військовослужбовців проявляти підозрілість свідчать і дані методики Р. Кеттелла. У військовослужбовців другої групи також не можна однозначно визначити переважаючий тип міжособистісної поведінки (усі показники за шкалами “Методики інтерперсанальної діагностики міжособистісної поведінки” знаходяться у досить вузькому діапазоні від $7,86 \pm 2,81$ до $8,96 \pm 2,83$).

Крім того, у військовослужбовців другої групи відсутня виражена диференціація за шкалами методики “Ситуативне дослідження страху” (їх діапазон від $3,33 \pm 1,07$ до $3,80 \pm 1,08$). На відміну від них, у військовослужбовців першої групи за даними цієї методики акцентується лише здатність прогнозувати ситуації небезпеки (“Прогноз” $3,85 \pm 1,19$) та максимально мобілізувати свої ресурси в них (“Соціально-стенічний тип прояву страху” – $3,22 \pm 1,43$). Ці військовослужбовці максимально викладаються в небезпечних ситуаціях (відчувають виснаження (“Астенічна післядія страху” – $3,06 \pm 1,33$) та їм немає чим дорікати собі (низькі показники за шкалою “Моральний страх” – $1,94 \pm 0,85$).

Диференційованість показників саморегуляції та самоврядування, типів міжособистісної поведінки та особливостей ставлення і переживання страху свідчать про наявність у військовослужбовців першої групи позитивного досвіду виходу з небезпечних ситуацій, який дозволив їм сформувати ефективні стилі їх подолання, ефективні стратегії адаптації до дії стрес-факторів. Військовослужбовці другої групи виявилися менш спроможними адаптуватися до дії стрес-факторів та виробити (чи перейняти) ефективні стратегії подолання небезпечних ситуацій. Можна припустити, що визначена у них перевага емоційної оцінки ситуації небезпеки над раціональною ґрунтується на набутій перевазі підкоркових структур над корою головного моз-

ку при контролі реакції стресу, яка підкріплюється їх меншим інтелектуальним розвитком. Так, за показниками шкали "В" (інтелект) методики Р. Кеттелла, військовослужбовці другої групи мають значно менші бали ($3,48 \pm 1,46$), ніж військовослужбовці першої ($4,28 \pm 1,42$), $t = 6,22$, $p \leq 0,01$. Крім того, за шкалою "М" (практичність – мрійливість) цієї методики, військовослужбовці другої групи мають більш виражену мрійливість ($5,53 \pm 2,07$), ніж військовослужбовці першої групи ($5,04 \pm 2,03$), $t = 2,68$, $p \leq 0,05$, що описує їх як менш здатних орієнтуватися в ситуації та використовувати обставини на свою користь. Обмежена здатність "йти за ситуацією", "сліпе" прагнення слідувати наперед розробленому власному плану відбивається і у їх більш високих показниках "Вольових якостей особистості". На думку М. В. Чумакова (автора методики), більш високі показники за всіма шкалами, що описують вольові якості, можуть свідчити про більшу напруженість і фрустрованість цих військовослужбовців. Про більш високу напруженість військовослужбовців другої групи також свідчать дані методики Р. Кеттелла. Так, за шкалою "Q4" ("розслабленість – напруженість"), показники цієї групи є значно вищими ($5,78 \pm 1,84$), ніж у військовослужбовців першої ($4,46 \pm 1,95$), $t = 7,96$, $p \leq 0,01$. Крім того, за даними методики Р. Кеттелла, військовослужбовці першої групи характеризуються більш високою самооцінкою, емоційною стабільністю, спокійністю, розслабленістю та сміливістю. Можемо припустити, що механізми адаптації до дії стрес-факторів в другій групі дають збій, внаслідок чого ці військовослужбовці потрапляють в порочне коло: нездатність впоратися зі своїми негативними переживаннями не дозволяє їм проявляти гнучкість у процесах пристосування до ситуацій, пов'язаних з небезпекою для життя, що призводить до зниження ефективності їх службово-бойової діяльності і, як наслідок, до зниження їх самооцінки, підвищення невпевненості в собі та збільшення мета-почуттів (негативних переживань з приводу своїх невдач) і емоційного напруження і так далі по колу. Відповідно, на відміну від військовослужбовців першої групи, які підтримують ефективність своєї діяльності, діючи відповідно до змін ситуації, для військовослужбовців другої групи завданням максимум стає "перетерпіти" ситуацію. Вони

не адаптуються до стресової ситуації, а лише залишаються в ній стільки часу, скільки від них вимагається.

Зазначимо, що військовослужбовцям першої групи консолідувати зусилля для подолання негативних переживань і підтримки ефективності дій в умовах небезпеки для життя допомагає виражена ідентифікації зі своєю професійною групою. У цих військовослужбовців більш вираженим є поділ на “Ми-Вони”, прихильність до своєї групи, її цінностей, ставлення до оточення і способів взаємодії з ним, що й забезпечує підвищену дієвість їх мотивації. Так, за показниками “Шкали фашизму”, представники першої групи мають дещо вищі оцінки, ніж військовослужбовці другої. Крім того, за даними методики Р. Кеттелла, військовослужбовці першої групи є більш конформними до своєї групи, консервативними щодо її цінностей, мають більш високі показники нормативності поведінки, ніж військовослужбовці другої.

Зазначимо, що відбиття усіх визначених особливостей виділених компонентів психологічної готовності до ризику в показниках методики Р. Кеттелла підтверджує надситуативність готовності до ризику. Так, ґрунтуючись на сформованих фізіологічних механізмах контролю над стресом, здатність до саморегуляції в небезпечних для життя умовах відбивається у свідомості військовослужбовців впевненістю у своїй спроможності в цих умовах ефективно виконувати поставлені завдання (професійне самовідношення). Отримані в дослідженні результати дозволяють припустити, що психологічну готовність до ризику кожного окремого військовослужбовця доречно розглядати як частину загальної готовності до ризику військового колективу. Компоненти військова товариськість, професійна ідентичність та смислові аспекти регуляції активності, реалізуючи функції залучення зовнішніх ресурсів (допомоги та досвіду), консолідації власних зусиль навколо усвідомлення (суспільної) значимості досягнення поставлених професійних завдань та переживання власних втрат шляхом підняття над ситуацією, дозволяють зробити вихід за межі готовності до ризику окремого військовослужбовця. Відповідно, формування психологічної готовності до ризику передбачає формування військового колективу, атмосфери довіри, взаємодопомоги, вироблення професійних цінностей (у тому числі і інструментальних) тощо.

Отже, здатність свідомо регулювати власну активність в небезпечних для життя умовах, консолідувати зусилля навколо ідентифікації зі своєю професійною групою, залучати як додатковий ресурс допомоги товаришів формують у свідомості військовослужбовців впевненість у своїй спроможності ефективно виконувати службово-бойові завдання в небезпечних для життя ситуаціях, що є характерними особливостями першого типу, психологічна готовність до ризику якого високо оцінюється безпосередніми командирами.

Обмежена здатність контролювати реакцію стресу, висока напруженість, яка не дозволяє проявляти гнучкість і вчасно реагувати на зміни ситуації при виконанні поставлених завдань в ситуаціях небезпеки для життя, розмита ідентифікація зі своєю професійною групою, її цінностями, неповна впевненість у своїх товаришах (їх професіоналізмі та особистісних якостях), яка стає суб'єктивним бар'єром для прийняття допомоги та перейняття досвіду співслужбовців, невпевненість в собі характерні для військовослужбовців другого типу, які за оцінками командирів мають нижчий за середній рівень психологічної готовності до ризику.

Як вже вказувалось, третій та четвертий тип психологічної готовності до ризику не мають значної поширеності у виборці військовослужбовців НГУ. Так, третій тип представлений 1,12 % обстежуваних військовослужбовців, серед яких майже 55,56 % військовослужбовців військової служби за контрактом, 11,11 % – молодших офіцерів та 33,33 % військовослужбовців строкової служби. Четвертий тип є ще менш поширеним (0,84 %) і на 1/3 складається із військовослужбовців військової служби за контрактом та на 2/3 з військовослужбовців строкової служби.

Крім задовільних оцінок командирів їх психологічної готовності до ризику, за якими вони займають проміжне положення між військовослужбовцями першої та другої групи ($270,63 \pm 33,30$), для військовослужбовців третьої групи ключовою характеристикою є високі показники за методиками “Ситуативне дослідження страху”, “Методикою інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки” та низькі показники “Особистісної зрілості” (крім здатності до психологічної

близькості з іншою людиною). Ці дані дозволяють описати військово-службовців третьої групи як таких, яких торкаються усі зміни навколишнього світу; як емоційно включених у ситуації; небайдужих, нездатних відсторонитися від подій, подивитися на них зі сторони. Таке ставлення до оточення поєднується у представників цієї групи зі зниженою “Раціональністю” (“Особистісні чинники прийняття рішень”) ($4,25 \pm 2,76$), за якими вони значуще відрізняються від усіх інших досліджуваних груп. Проте це зниження “Раціональності” у своїй основі не має зниження інтелекту. Так, за фактором “В” (інтелект) методики Р. Кеттелла, показники третьої групи не мають значущих розбіжностей з показниками військовослужбовців першої групи. Зазначимо, що показники вольової регуляції, саморегуляції, самоврядування у військовослужбовців третьої групи більш подібні до показників другої, а не першої групи. Проте на відміну від другої, у військовослужбовців цієї групи є більш вираженою диференційованість показників і, крім того, вони значно відрізняються від другої за такими шкалами методики “Вольові якості особистості”, як “Ініціативність” ($6,38 \pm 1,06$, $t = 2,80$, $p \leq 0,05$) і “Цілеспрямованість” ($2,50 \pm 0,76$, $t = 2,03$, $p \leq 0,05$); методики “Здатність до самоврядування” – “Цілепокладання” ($4,38 \pm 1,85$, $t = 2,03$, $p \leq 0,05$); методики “Стиль саморегуляції поведінки” – “Планування” ($6,38 \pm 1,06$, $t = 2,02$, $p \leq 0,05$), “Гнучкість” ($6,88 \pm 1,13$, $t = 3,56$, $p \leq 0,01$), “Самостійність” ($6,50 \pm 1,31$, $t = 2,81$, $p \leq 0,01$). Так, представники третьої групи, як і військовослужбовці другої групи, з трудом переходять до безпосередньої реалізації плану дій, проте причиною цього є прискіплива увага до деталей, складності з виділенням суттєвого (ім все здається важливим), уваги до питань відповідності своїх дій змінам обстановки, їх доцільності, високий рівень рефлексивності. І хоча механізм рефлексії лежить в основі формування контролю над реакцією стресу, формування самосвідомості, адекватності самооцінювання на етапі свого становлення рефлексія може приводити до збільшення індивідуалізму (зосередженості на своїх особливостях, своїй відмінності від інших та, навіть, протиставлення себе своїй соціальній групі для визначення власних можливостей). Так, за першими трьома шкалами (А, В, С) “Шкали фашизму” показники військовослужбовців

третьої групи є подібними до показників військовослужбовців першої групи, проте їх значно більші показники за шкалами “антиінтрацепції” ($20,38 \pm 4,24$), “суверенності і стереотипії” ($30,13 \pm 2,80$), “комплексу влади” ($34,38 \pm 4,69$), “проективності” ($20,13 \pm 1,36$), “деструктивності і цинізму” ($10,88 \pm 1,36$) свідчить про їх більшу зосередженість на питаннях відмінності від інших, на питаннях власної унікальності та своїх переваг над іншими, що значно знижує їх чутливість до допомоги та досвіду інших.

Процес формування рефлексії актуалізує сприйняття себе як причини проблем, які виникають, знижує здатність “відпускати” об’єктивно нездоланні ситуації. Так, у представників цієї групи діагностовано найбільші показники серед обстежених військовослужбовців за шкалами “Інтернальність у сфері невдач” ($5,13 \pm 0,35$), “Схильність до самозвинувачення” ($0,25 \pm 0,71$), “Професійно-процесуальний аспект інтернальності” ($6,00 \pm 0,53$) та “Відповідальність у сфері міжособистісного спілкування” ($5,88 \pm 0,83$).

Крім того, низькі показники особистісної зрілості, які відбивають недостатню сформованість смислової регуляції життєдіяльності, свідчать про обмежену здатність представників цієї групи піднятися над стресовою ситуацією, відійти від уявлень про унікальність своєї долі та прийняти чужий досвід переживання горя, що є одним із способів переживання можливих втрат, вірогідність яких в умовах небезпеки для життя досить висока.

Нездатність повною мірою контролювати реакції стресу, складності з переживанням втрат, труднощі у взаєминах зі співслужбовцями відбиваються у свідомості військовослужбовців третьої групи нестійкістю самооцінювання щодо власних можливостей досягнення поставлених цілей в умовах ризику для життя. Це не дозволяє військовому колективу цілком розраховувати на військовослужбовця при необхідності виконувати поставлені службово-бойові завдання в умовах небезпеки. Певною мірою це підтверджується збільшенням показників підпорядкованості ($5,88 \pm 2,70$), експресивності ($7,00 \pm 1,69$) та радикалізму ($7,50 \pm 2,00$) за методикою Р. Кеттелла.

Таким чином, третій тип можна позначити, як такий, що починає освоювати рефлексію для оволодіння стресом і формування профе-

сійної самосвідомості з усіма відповідними позитивними і негативними моментами (наприклад, деякими складностями у колективі внаслідок тимчасового збільшення індивідуалізму).

Військовослужбовці четвертої групи отримали від своїх командирів найнижчі оцінки готовності до ризику ($240,17 \pm 47,73$). За даними методики Р. Кеттелла, у цій групі діагностовано найнижчі показники інтелекту ("В" ($3,17 \pm 1,17$)), емоційної стабільності ("С" ($6,00 \pm 1,90$)), чутливості ("Г" ($3,50 \pm 2,07$)) та самоконтролю ("Q3" ($5,50 \pm 1,87$)).

Для військовослужбовців четвертої групи характерним є зниження усіх показників страху, що мають соціальний аспект ("Морального страху" ($1,45 \pm 0,42$), "Страху життєдіяльності" ($1,90 \pm 1,02$), "Екстерсальності страху" ($1,45 \pm 0,46$), "Соціально-астенічного страху" ($1,69 \pm 0,55$)).

Представники четвертої групи мають низькі показники за шкалами самоврядування, найменші з яких отримано за шкалою "Самоконтроль" ($2,17 \pm 0,98$) та "Критерій оцінки якості" ($2,83 \pm 1,60$), слабодиференційовані показники за шкалами саморегуляції з мінімумом за шкалою "Оцінювання результатів" ($4,17 \pm 1,17$) та "Програмування" ($4,67 \pm 1,63$).

У цій групі найнижчі показники "Інтернальності у сфері невдач" ($3,50 \pm 0,55$), "Схильності до самозвинувачень" ($-1,83 \pm 2,14$), "Компетентності і сфері міжособистісного спілкування" ($2,33 \pm 1,51$) та найвищі бали за шкалою "Заперечення активності" ($8,83 \pm 2,79$).

Хоча у представників цієї групи визначено найвищі показники за шкалами методики "Особистісні чинники прийняття рішень" ("Раціональність" ($9,00 \pm 1,79$) та "Готовність до ризику" ($7,33 \pm 3,08$)) на фоні низьких показників інтелекту та високих показників "Заперечення активності", вони свідчать про прагнення відстоювати власні інтереси, несхильність нехтувати своїми потребами.

Так, четверта група є протилежною третій: такі військовослужбовці характеризуються низькою рефлексивністю (не в останню чергу через низький інтелект) і, як наслідок, слабо розвиненими механізмами саморегуляції, самоврядування, вольової і смислової регуляції, низькою інтернальністю та високою егоцентричністю. Зосередженість на власних потребах і бажаннях не дозволяє їм вибудувати адекватні стосунки з оточуючими людьми, робить їх сприйнятливими для зовніш-

ніх маніпуляцій. Не проявляючи зацікавленості у своєму соціальному оточенні, вони не можуть розраховувати на стійку підтримку від нього. Військовослужбовцями четвертої групи не інтеріоризуються цінності професійної групи, до якої вони формально належать, ними не усвідомлюється соціальна значущість виконуваних ними професійних функцій і, як наслідок, їм не знайомі докори сумління та почуття відповідальності за виконання поставлених професійних завдань. Такий тип готовності до ризику було позначено як егоцентричний, нездатний до осмисленого прийняття ризику (ризикую заради порятунку інших).

Висновки. Проведене емпіричне дослідження військовослужбовців Національної гвардії України дозволило визначити у структурі психологічної готовності до ризику чотири компоненти – здатність до вольового зусилля, військова товарицькість, професійна ідентичність, самовладання, достатній рівень розвитку яких забезпечує впевненість військовослужбовця у своїй здатності виконувати поставлені службово-бойові завдання в умовах небезпеки для життя, її надситуативність і зв'язок з готовністю до ризику військового підрозділу (колективу) у цілому.

Відповідно до рівня розвитку цих компонентів можна говорити про чотири типи психологічної готовності до ризику військовослужбовців Національної гвардії України:

перший тип (74,86 %) має відповідно сформовані компоненти готовності до ризику, що дозволяє військовослужбовцю бути впевненим у своїй спроможності ефективно виконувати поставлені завдання в умовах небезпеки для життя за рахунок розвинених механізмів саморегуляції, здатності залучати зовнішні і внутрішні ресурси, консолідувати енергію у напрямку реалізації поставлених завдань та демонструвати високий рівень готовності до ризику;

другий тип (23,18 %) особистості, не маючи достатнього позитивного досвіду подолання стресових ситуацій, не завжди виявляється здатним подолати напруження та проявляти гнучкість, ефективність діяльності при зміні умов виконання поставлених службово-бойових завдань. Недостатня впевненість в собі, схильність до мета-почуттів, роздратування не дозволяють йому ефективно використовувати наявні ресурси, які надає військова товарицькість та професійна ідентичність;

третій тип (1,12 %) особистості займає проміжне положення між першим і другим. Для нього характерним є освоєння здатності контролювати реакцію стресу за рахунок розвитку рефлексії. Крім того, рефлексія є важливим механізмом формування професійної ідентичності. Проте на етапі свого формування рефлексія може призвести до збільшення часу на прийняття рішення та до збільшення індивідуалізму, що негативно позначається на здатності ефективно діяти в умовах небезпеки для життя, відбивається у свідомості нестійким самостваленням, формуванням рис експресивності і радикалізму, що у цілому не дозволяє військовому колективу повною мірою розраховувати на військовослужбовця при необхідності виконувати поставлені завдання в екстремальних умовах;

четвертий тип (0,84 %) особистості практично нездатний до ризику заради порятунку інших. Він характеризується низькою рефлексивністю, не в останню чергу через знижений інтелектуальний розвиток, і, як наслідок, слабо розвиненими механізмами саморегуляції, самоврядування, вольової і смислової регуляції, низькою інтернальністю. Зосередженість на своїх потребах не дозволяє військовослужбовцю використовувати ресурси, які надає професійна ідентичність та військова товариськість.

Список використаної літератури

1. Абсалямова Л. М. Психологічні особливості розвитку готовності до ризику у підлітковому віці [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. / Л. М. Абсалямова. Харківський національний педагогічний ун-т імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – 39 с.
2. Безродний А. В. Схильність до ризику як особистісна особливість обдарованої дитини (гендерний аспект) [Текст] / А. В. Безродний // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. у-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 11. – С. 20–29.
3. Вдовіченко О. В. Прояв та корекція ризику у студентів, які навчаються за різними освітньо-професійними програмами [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. В. Вдовіченко. – Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 17 с.
4. Грязнова Т. В. Психологические механизмы готовности к социальному риску в профессиональной деятельности руководителя: на примере руко-

водителей высшего звена железнодорожного транспорта [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / Т. В. Грязнова. – Госуд. образоват. учреждение выс. проф. образ “Дальневосточный госуд. ун-т путей сообщения”. – Хабаровск, 2007. – 26 с.

5. Грязнова Т. В. Взаимосвязь готовности к риску и личностных особенностей инженеров-руководителей предприятий ЖД транспорта [Электронный ресурс] / Т. В. Грязнова. – Режим доступа : http://www.portalus.ru/modules/psychology/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1155015150&archive=01&start_from=&ucat=27&

6. Ильин Е. П. Психология риска [Текст] / Е. П. Ильин – СПб, 2012. – 288 с.

7. Кленова М. А. Социально-психологическая адаптация молодежи и склонность к риску [Текст] / М. А. Кленова // Известия Саратовского университета. [Новая серия. Философия. Психология. Педагогика]. – 2010. – Т. 10, вып. 3. – С. 79–82.

8. Колесніченко О. С. Структурно-функціональна модель психологічної готовності військовослужбовців Національної гвардії України до ризику [Текст] / О. С. Колесніченко, А. А. Лиман // Науковий вісник Херсонського державного університету, 2015. – Вип. 3. – С. 153–158.

9. Корнилова Т. В. Диагностика мотивации и готовности к риску [Текст] / Т. В. Корнилова – М. : ИП РАН, 1997. – 232 с.

10. Левинцова Н. С. Некоторые структурные особенности готовности к риску, связанные с порогом активности и личностными качествами сотрудников полиции [Текст] / Н. С. Левинцова // Вестник Бурятского государственного университета, 2014. – Вып. 5 : Психология, социальная работа. – С. 48–51.

11. Моторин В. Б. Воспитательная работа с личным составом подразделений повышенного риска (на материалах функционирования Государственной противопожарной службы МЧС России) [Текст] / [В. Б. Моторин, В. Л. Марченко, П. А. Ткачев, Н. И. Уткин, А. А. Шелепенькин и др.]. – СПб. : Санкт-Петербургский институт ГПС МЧС России, 2006. – 160 с.

12. Моторин В. Б. Риск в профессиональной деятельности: основные факторы и особенности проявления [Текст] : монография / В. Б. Моторин. – СПб. : СПбУ МВД России, 2002. – 240 с.

13. Назарова О. М. Психологическая готовность спасателей к риску [Текст] / О. М. Назарова, М. К. Сайфетдинова // Молодой ученый, 2015. – № 7. – С. 685–688.

14. Солнцева Г. Н. Риск как характеристика действий субъекта [Текст] / Г. Н. Солнцева, Т. В. Корнилова. – М. : НИЦ “Инженер”, 1999. – 80 с.

15. Старостін М. М. Ризик в діяльності майбутніх працівників МНС [Електроний ресурс] / М. М. Старостіна, І. Т. Кавецький – Режим доступу : http://media.miu.by/files/store/items/uses/xviii/mim_uses_xviii_10010.pdf

16. Хабибуллин Э. Р. Готовность к риску как фактор эффективной педагогической деятельности в ситуациях неопределенности : дисс. ... канд. псих. наук : 19.00.13 / Э. Р. Хабибуллин. – Психол. ин-т Рос. акад. образования. – Москва, 2008. – 150 с.

18. Яковенко С. І. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників [Текст] / С. І. Яковенко, Т. М. Яковенко. – К. : КВГІ, 2008. – 265 с.

18. Heim H. Individuelle Risikobereitschaft und Unfallneigung. Bundesinstitut für Arbeitsschutz [Text] / H. Heim. – Koblenz, 1971. – 78 p.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2016

Колесниченко А., Мацегора Я., Приходько И., Юрьева Н. Типизация психологической готовности к риску представителей экстремальных видов деятельности

В статье представлены результаты проведенного эмпирического исследования военнослужащих Национальной гвардии Украины, которое позволило определить в структуре психологической готовности к риску четыре компонента – способность к волевому усилию, военная общительность, профессиональная идентичность, самообладание, достаточный уровень развития, которых обеспечивает уверенность военнослужащего в своей способности выполнять поставленные служебно-боевые задачи в условиях опасности для жизни. Авторами определены в соответствии с уровнем развития этих компонентов четыре типа психологической готовности к риску военнослужащих Национальной гвардии Украины.

Ключевые слова: *психологическая готовность к риску, военнослужащий, волевое усилие, военная общительность, профессиональная идентичность, выдержка.*

Kolesnichenko O., Matsegora Ya., Prykhodko I., Yurieva N. Typification of risks psychological readiness of extreme activity representatives

The results of the empirical study of the Ukrainian National Guard servicemen have been presented in the article. It allowed to determine four

components in the structure of psychological readiness for taking risks – volitional ability, military sociability, professional identity, self-control; their sufficient development level ensures the confidence of a serviceman of his ability to perform assigned service-combat missions in terms of danger to life. The authors have determined four types of risks psychological readiness in accordance with the level of these components development of the Ukrainian National Guard servicemen.

Keywords: *risks psychological readiness, military, volition, military sociability, professional identity, endurance.*